

KOGNITIV TILSHUNOSLIK MASALALARI

Jabborova Sayyora Alimovna
Termiz davlat universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada kognitologiya, uning paydo bo'lishi, kognitiv tilshunoslik qanday tushunchani anglatadi, tilshunoslik doirasida yangi bir paydo bo'lgan soha ekanligi, Kognitivist, Kognitologiya sohasi haqida tushunchalar berilgan.

Kalit soʻzlar: til va nutq, antik davr, kognitologiya, kognitiv lingvistika, tilshunoslik, til va tafakkur, taraqqiyot bosqichi.

Til va nutqning paydo bo'lishi boshqa ijtimoiy jarayonlar bilan bevosita bog'liqdir. Shu sabab til va nutq xalqning tafakkuri, dunyoqarashi, o'tmishi, ma'naviyati va shu kabi masalalarni o'rganuvchi psixologiya, falsafa, tarix, etnografiya, sotsiologiya, psixologiya, etika kabi bir qator ijtimoiy fanlar bilan aloqador. Bu aloqadorlik hosilasi o'laroq tilshunoslikda bir qancha yangi yo'nalishlar – mentalingvistika, lingvokulturologiya, sotsiolingvistika, psixolingvistika, neyrolingvistika, kognitiv lingvistika kabi fanning yangi sohalari vujudga keldi.

O'zbek tili tadqiqi sohasida ham milliy ruh, milliy madaniyat va milliy dunyoqarashni tiklash uchun harakat kuchaydi. So'nggi yillarda o'zbek tilshunosligida ham tilni ilmiy tadqiq etishning qator yo'nalishlari rivojlandi. Bular orasida tilga izchil yondashish bilan aloqador bo'lgan vazifaviy tahlil, kognitiv tahlil, lingvopragmatik tahlil yo'nalishlari alohida o'rin tutadi. Til va nutq yaxlit bir butunlikning ikki tomoni sifatida ko'riladi.

Ma'lumki, tilshunoslik bo'yicha qarashlar antik davrlardan beri mavjud bo'lsa-da, XIX asrning birinchi choragida alohida mustaqil fan sifatida ajralib chiqdi. Shubha yo'qki, til o'rganish sohasi boshqa fanlar kabi tadqiqotlar, tajribalar, izlanishlar, g'oyalar, kuzatishlar, tahlillar natijasi sifatida o'zining alohida o'rganish obyektiga va tekshirish metodlariga ega bo'lgan fan hisoblanadi. Xattoki, tilshunoslikni murakkab, ilmiy, falsafiy, ijtimoiy fan desak xato bo'lmaydi. Tilshunoslik fani bugungi taraqqiyot bosqichiga kelgunga qadar uch ming yillik tarixiy taraqqiyotni boshdan o'tkazdi.

Bugungi ijtimoiy taraqqiyot va ishlab chiqarishning jadallashuvi, kompyuter texnologiyasining barcha sohalarga shaxdam qadamlar bilan kirib borishi xalqlarning bir-biridan ajralib qolishi yoki ijtimoiy aloqasiz yashashi imkoniyatini butunlay yo'qqa chiqardi. Shuningdek, yer yuzida o'z taraqqiyoti mobaynida boshqa xalqlar yutuqlariga bee'tibor bo'lgan yoki ular bilan tajriba almashmagan

birorta ham xalq bo'lmasa kerak. Bu ijtimoiy o'xshashlikning barchasi, avvalo, tilda va til orqali xalq hayotida namoyon bo'ladi. Har bir milliy tilning lug'at tarkibi, uning so'z boyligi shu millatning tarixiy taraqqiyoti mobaynida esa, har bir tilning leksik tarkibidagi so'zlarning qachon va qay tariqa paydo bo'lganligi, bu so'zlar xalqning ijtimoiy-madaniy imkoniyatlari mahsuli sifatida yaratilganmi yoki unga o'zga tillardan kirib kelganmi, degan masalalarni o'rganishni taqozotarkibi, uning so'z boyligi shu millatning tarixiy taraqqiyoti mobaynida qiladi.

Kognitivizm tushunchasi insonning tafakkur jarayonlarini tartibga soladigan barcha tamoyillarni tadqiq qilishni o'z ichiga oluvchi butunlikdir. Til fikrlash va ta'sir o'tkazish jarayonlariga kirish vositasi sifatida talqin etiladi. Inson tajribasi, uning [tafakkuri](#), dunyoqarashi, mentaliteti aynan tilda mustahkam o'rin egallaydi; til esa kognitiv mexanizm bo'lib, ma'lumotlar maxsus kodlar yordamida ifodalangan va o'zgartiruvchi belgilar tizimi hisoblanadi.

Tilshunoslikda kognitiv sohaning paydo bo'lishi yoki u haqidagi qarashlarning birmuncha avvalroq shakllanishiga qaramay, uning rasmiy tilshunoslik sohasida tan olinishi XX asrning so'ngiga to'g'ri keladi. Shu davrda, ya'ni 1989-yil bahorida Germaniyaning [Duisburg shahrida](#) kognitiv lingvistika bo'yicha ilk xalqaro simpozium bo'lib o'tdi. Simpoziumda kognitiv tilshunoslik birlashmasini tuzishga kelishiladi. Kognitiv lingvistikaga oid tadqiqotlar yoritib boriladigan jurnalga asos solingan va kognitiv tilshunoslik tadqiqotlari xuslosalari taqdim etib boriladigan monografiyalar seriyasini yaratish kelishib olingan, kognitiv tilshunoslikning taraqqiyot bosqichi edi.

Kognitiv lingvistikaga oid izlanishlarda til va tafakkurning murakkab munosabatlari o'rganilishidagi yuqori bosqichining guvohi bo'lamiz, bu muammo asosan tilshunoslikning nazariy jihati bilan bog'liqdir. Bunday tadqiqotlarni inson miyasini ilmiy jihatdan tadqiq qilgan soha vakillari neyrofiziologlar, shifokorlar, psixologlar boshlashgan. Til faoliyatining (lisonni shakllantirish, muloqot qilish, tinglash, o'qish, xotirada saqlash, yozish va boshqalar) inson miyasida hosil bo'ladi, shuningdek, til faoliyatining har xil turlari miyaning turli qismlari bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi.

Til va tafakkur o'rtasidagi munosabat muammosi rivojlanishining navbatdagi bosqichi psixolingvistika bo'lib, u nutqni yaratish va idrok etish jarayonlarini, tilni inson ongida saqlanadigan belgilar tizimi sifatida o'rganish jarayonlarini, tilning o'zaro bog'liqligini o'rganadi¹

Lisoniy faoliyat – kognitiv faoliyat bilan bevosita bog'liq, uning ajralmas bir qismidir. Ammo kognitiv tilshunoslik, kognitologiyaning boshqa sohalaridan farqli holda, inson tomonidan til tizimini harakatga keltiruvchi omillarni o'zlashtirishi va

¹ Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. Монография.. АСТ: «Восток-Запад». 132 с.

ulardan foydalanish qoidalarini qay yo'sinda tartibga solinishi kabi masalalar bilan shug'ullanadi. Kognitivist – tilshunos lisoniy hodisalarning tafakkur faoliyatidagi o'rni, bajaradigan vazifalari bilan qiziqadi. Lekin bu qiziqish oddiy emas. Kognitologiya sohasi mutaxassisi lison va tafakkur munosabatlarini keltirib chiqaruvchi sabablarni qidiradi va bu sabablar oqibati bo'lgan muloqot jarayoni – lisoniy sintaktik tuzilmalarni tarkiban va mazmunan anglashga, tahlil qilishga harakat qiladi. Demak, kognitiv tilshunoslik inson lisoniy faoliyatini sabab va oqibat bog'liqligida tadqiq etuvchi, tushuntiruvchi tadqiqot sohasidir². Kognitologiya (cognitive science)-tafakkur xakidagi fan. Inson lisoniy faoliyatini sabab va okibat boglikligida tadmik etuvchi, tushuntiruvchi, bilish nazariyasining asosi, insonning bilish faoliyati xakidagi fan.

Kognitiv tilshunoslik - (ingl. Cognitive - bilishga oid; cognitve - bilmoq, anglamoq, tushunmoq; cognition - bilish). Tilni umumiy kognitiv mexanizm sifatida o'rganuvchi soha. Inson lisoniy faoliyatini sabab va oqibat bog'liqligida tadqiq etuvchi, "tushuntiruvchi" fan. Kognitiv tilshunoslik majmuaviy yo'nalishi (sohasi) bo'lib, u tilshunoslik va psixologiyadan tashqari, sun'iy intellekt nazariyasi, psixolingvistika, neyrologvistika kabi fan sohalariga oid ilmiy yondashuvlarni ham umumlashtiradi. Zamonaviy kognitiv tilshunoslik kognitologiya fani zamirida yuzaga kelgan. Ushbu fan ta'sirida kognitiv tilshunoslik fani bilan bir qatorda kognitiv psixologiya, kognitiv antropologiya, kognitiv sotsiologiya xatto, kognitiv adabiyotshunoslik fanlari yuzaga kelgan. Kognitiv tilshunoslikning paydo bo'lishi bilan yangi tushuncha va shu tushunchani anglatuvchi terminlar paydo bo'ldi. Masalan, kognitiv tilshunoslik, kognitiv metafora, kognitiv fonologiya, leksik konsept, lingvistik paradigma, grammatik monitor, lisoniy ong, matn fokusi, tafakkur tili, oraliq til, tabiiy til kabi. Fanlar o'rtasidagi bog'liqlik o'zaro bir-birini to'ldiradi. Kognitiv tilshunoslik insonning bilish faoliyati bilan shug'ullanuvchi fanlar tarkibiga kiradi. Tafakkurning o'zi insonning maqsadli faoliyati natijasida hosil bo'ladi. Tilshunoslik fani doirasi endilikda idrok etish, bilish, tushunish, tahlil qilish faoliyatlariga oid tushuncha va kategoriyalar bilan kengaydi.

Kognitiv tilshunoslik terminlarining o'zbek tilshunosligida berilishini XXI asrning dastlabki o'n yilligida yaratilgan ilmiy maqolalarda, ilmiy asarlarda uchratamiz. Inson nutqning paydo bo'lishi va voqealanishi, tilning belgilar tizimi sifatida o'rganilishi, inson xotirasida saqlanishi, vazifasi, til va tafakkurning o'zaro ta'siri munosabatlari doirasida psixolingvistika fani yuzaga keldi. Inson psixologiyasida kechayotgan jarayonlar bevosita uning nutqida namoyon bo'lishini kuzatish qiyin emas. Lingvokulturologiyaga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot va o'quv

² Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. –Жиззах, Сангзор. 2006. 75 б.

adabiyotlarining deyarli barchasida tilga antropotsentirik yondashuv XX asr oxiri XXI asr boshida yangidan paydo bo'lgan³.

Kognitiv tilshunoslik faniga yangicha yondoshuvlarni olib kirganligi bilan muhimdir. Kognitiv tilshunoslik insonning bilish faoliyati bilan shug'ullanuvchi fanlar tarkibiga kiradi. Tafakkurning o'zi insonning maqsadli faoliyati natijasida hosil bo'ladi. Tilshunoslik va gnoseologiya, tilshunoslik va falsafa kabi fanlar doirasidagi masalalarni o'zbek tili tabiatidan kelib chiqib ish ko'radigan ushbu soha hali yangi yo'nalish bo'lgani uchun bu borada qilingan ishlar sanog'i unchalik ko'p emas.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. Монография.. АСТ: «Восток-Запад».
2. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. –Жиззах, Сангзор. 2006.
3. Demyankov V.Z Kognitivnaya semantiya. Kratkiy slovar kognitivnix terminov - M : 1996
4. Джолдасова Г.Б. On Cognitive Grammar // Замонавий тилшунослик ва таржимашуносликнинг долзарб масалалари / Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. – Тошкент, 2012

³ Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. –Жиззах, Сангзор. 2006. 92 б.